

Prawo humanitarne

K a j a K o w a l c z e w s k a

Handel ludźmi

jako współczesna forma zniewolenia

Prawo humanitarne

K a j a K o w a l c z e w s k a

Handel ludźmi

jako współczesna forma zniewolenia

Ośrodek Rozwoju Edukacji

Warszawa 2022

Konsultacja merytoryczna
Wydział Rozwoju Kompetencji Kluczowych
Anna Kasperska-Gochna

Redakcja i korekta
Jacek Czerwiński

Projekt okładki, layout,
redakcja techniczna i skład
Barbara Jechalska

Fotografia na okładce: © lucidwaters/Photogenica

Ośrodek Rozwoju Edukacji
Warszawa 2022
Wydanie I

ISBN 978-83-66830-50-9

Publikacja jest rozpowszechniana na zasadach licencji
Creative Commons Uznanie Autorstwa – Użycie Niekommercyjne (CC BY-NC)

00-478 Warszawa
Aleje Ujazdowskie 28
www.ore.edu.pl

Spis treści

Wprowadzenie	5
Temat A. Czym właściwie jest handel ludźmi?	7
1. Niewolnictwo	7
2. Modus operandi	7
3. Formy handlu ludźmi	8
4. Profilaktyka	9
Temat B. Co na temat handlu ludźmi mówi prawo?	10
1. Kodeks karny	10
2. Handel ludźmi jako zaprzeczenie praw człowieka	11
Temat C. W jaki sposób można pomóc?	13
Zaangażowane podmioty	13
Materiały dla nauczycieli	14
1. Współczesne niewolnictwo	14
2. Handel ludźmi	14
3. Formy handlu ludźmi	15
4. Identyfikacja i ochrona ofiar	15
5. Regulacje prawne	16
6. Instytucje działające na rzecz zwalczania handlu ludźmi, pomocy ofiarom i edukowania społeczeństwa	18
Historie ofiar handlu ludźmi	20
1. Maria	20
2. Peter i Kevin	21
3. Dao	22
4. Niewolnicza praca Polaków na plantacjach we Włoszech	23
5. Materiały wideo Trafikoteki	26
Zasoby internetowe	27
Pozostałe źródła	27
O autorce	28

Wprowadzenie

TEMATY

- A. Czym właściwie jest handel ludźmi?
- B. Co na temat handlu ludźmi mówi prawo?
- C. W jaki sposób można pomóc?

GRUPA DOCELOWA

Uczniowie szkół ponadpodstawowych.

CELE

- Zrozumienie podstawowych pojęć związanych z handlem ludźmi.
- Poznanie i zrozumienie sposobów postępowania oprawców.
- Zrozumienie sytuacji i czynników ryzyka, które powodują, że handel ludźmi nadal kwitnie.
- Poznanie międzynarodowych i polskich regulacji dotyczących ścigania handlarzy ludźmi.
- Zapoznanie uczniów z działalnością państwową i organizacji pozarządowych, które niosą pomoc ofiarom.

ŚRODKI DYDAKTYCZNE

- Do realizacji zajęć potrzeba niewiele środków dydaktycznych. Wystarczą materiały wydrukowane lub przesłane uczniom do odczytania na urządzeniach elektronicznych (komputer, laptop, smartfon) oraz tablica służąca do zapisywania pomysłów.
- W niektórych przypadkach potrzebne będą połączenie z internetem i ekran do wyświetlenia materiałów.

METODY

Podstawowymi metodami proponowanymi w niniejszym materiale są:

- **Dyskusja.** Jednym z jej celów jest zachęcanie uczniów do równego udziału w wymianie poglądów. Dobra dyskusja wymaga, by nauczyciel stał się słuchaczem i „twórcą”, który zbiera opinie poszczególnych uczniów i układa je w spójną całość. Docelowo to uczniowie powinni stać się takimi twórcami.
- **Burza mózgów.** Jej celem jest zachęcanie do samodzielnego myślenia poprzez tworzenie atmosfery tzw. zawieszzonego osądu. Umożliwia uczniom tworzenie dowolnej liczby pomysłów w określonym czasie. Jeśli celem jest rozwiązanie problemu, burza mózgów pozwala poszczególnym osobom zgłaszać liczne rozwiązania. Uczniowie mogą następnie podsumować informacje, które zebrali, i przedstawić odpowiedź całej grupy.

- **Odgrywanie ról.** Daje możliwość utożsamienia się z kimś innym oraz urzeczywistnienia poprzez teatr dotychczasowych doświadczeń. Aby odgrywanie ról było efektywne, niezbędne są wcześniejsze przygotowania i dyskusja po zakończeniu ćwiczenia.
- **Wykorzystanie historii.** Angażuje umysł i serce. Uczniowie wcielają się w osoby dotknięte handlem ludźmi. Metoda ta wykorzystuje jedną z najstarszych technik propagowania kultury – opowiadanie historii. W wielu kulturach historie dotyczą zazwyczaj decyzji etycznych, mają wprowadzić uczniów w autentyczne sytuacje i zainicjować dyskusję.
- **Praca w małych grupach.** Pomaga uczniom dzielić się poglądami i rozwijać umiejętności. Osobom pracującym z wykorzystaniem materiałów zaleca się wykonywanie ćwiczeń właśnie w tej formie. Te same grupy mogą wykonywać serię ćwiczeń lub ich skład może się zmieniać w zależności od zestawu ćwiczeń.

Temat A. Czym właściwie jest handel ludźmi?

1. Niewolnictwo

Nauczyciel dzieli uczniów na małe grupy. Każdą z nich prosi o wypisanie na kartce działań, które ich zdaniem można uznać za niewolnictwo, zarówno znanych im z historii, jak i z teraźniejszości. Istotne, by nauczyciel zwrócił uwagę uczniów, że pod tym pojęciem kryje się wiele działań, nie tylko tych związanych z handlem niewolnikami z Afryki.

Po skończonej pracy nauczyciel prosi każdą grupę o podanie swoich przykładów i zapisuje je na tablicy.

Następnie przeprowadza burzę mózgów, zadając uczniom następujące pytania:

- Dlaczego niewolnictwo jest zakazane?
- Dlaczego handel ludźmi jest nadal problemem współczesnych społeczeństw?
- Czy to jedynie problem państw „rozwijających się”, czy raczej jest to problem globalny?
- Jakie sektory gospodarki są szczególnie narażone na współczesne niewolnictwo?
- Dlaczego motywy działania handlarzy ludźmi zasługują na szczególne potępienie?

2. Modus operandi

Nauczyciel dzieli uczniów na małe grupy. Każdej z nich przekazuje do opracowania jedną z historii ofiar handlu ludźmi. Prosi o dokładne zapoznanie się z nimi i ewentualnie o odszukanie w internecie dodatkowych informacji na temat podobnych praktyk. Następnie uczniowie opisują *modus operandi* (typowy sposób postępowania), stosowany przez przestępców w celu zniewolenia ofiar.

Nauczyciel może zadać następujące pytania:

- W jakiej sytuacji znajdowała się osoba, zanim wpadła w ręce oprawców?
- Jak wyglądały oferty pomocy? Czego dotyczyły?
- Jak wyglądało postępowanie oprawców po tym, gdy ofiara zdecydowała się skorzystać z oferty pomocy?
- Jaką pracę w rzeczywistości wykonywały ofiary?
- Co się działo z wynagrodzeniem za pracę?
- Czy oprawcy naruszali inne prawa człowieka? Jakie inne dolegliwości (uciążliwości) poza przymusem były stosowane?
- W jaki sposób oprawcy zmuszali ofiary do posłuszeństwa? Czy zawsze była to przemoc fizyczna?

- Jakie powody były najczęściej wymieniane jako przyczyny, dla których ofiary nie uciekły?
- W jaki sposób ofiarom udało się wydostać spod władzy oprawców?
- Czy oprawcy zostali schwytani i osądzeni?

3. Formy handlu ludźmi

Na podstawie opisów opracowanych w ramach etapu *Modus operandi* nauczyciel prosi uczniów o wymienienie form handlu ludźmi i na tablicy zapisuje ich propozycje. Następnie wspólnie zastanawiają się, jakie inne działania można zaliczyć do handlu ludźmi i czym się one charakteryzują.

Nauczyciel może skorzystać z poniższej tabeli.

FORMY HANDLU LUDŹMI
Handel ludźmi w celu komercyjnego wykorzystania seksualnego
Handel ludźmi w celu zmuszania do pracy/praktyki niewolnicze/obozy pracy
Niewolnictwo domowe
Handel ludźmi w celu pobrania narządów
Zmuszanie do popełniania przestępstw

Źródło: opracowano na podstawie materiałów Fundacji La Strada, www.strada.org.pl/definicja/ [dostęp 4.03.2022].

4. Profilaktyka

Wykorzystując opisy opracowane w ramach etapu *Modus operandi*, nauczyciel zaprasza uczniów do dyskusji.

Możliwe pytania:

- W jaki sposób można upewnić się, że oferta pomocy / pracy jest prawdziwa?
- Czy istnieją sposoby zabezpieczenia się przed zagrożeniem handlem ludźmi w przypadku wyjazdu za granicę lub przeprowadzki?

Nauczyciel może zastosować metodę odgrywania ról. Dzieli uczniów na pary, w których jedna osoba będzie odgrywała handlarza, a druga potencjalną ofiarę. Następnie prosi uczniów o przeprowadzenie rozmowy rekrutacyjnej – na podstawie historii ofiar, które zostały już opracowane przez uczniów, lub na podstawie nowych przykładów, odszukanych przez uczniów samodzielnie.

Podczas odgrywania ról nauczyciel powinien zwrócić uwagę uczniów, że zawsze należy kierować się ograniczonym zaufaniem do obcych. Należy też pamiętać, że oprawcy działają zazwyczaj w ramach zorganizowanej przestępczości i weryfikacja ich działalności może być trudna (mogą mieć fałszywe strony internetowe lub podstawiać osoby z rekomendacjami). Przed wyjazdem za granicę warto skorzystać z listy kontrolnej znajdującej się na stronie aplikacji *SAFE Travel & Work Abroad*: <http://safe.strada.org.pl/> (zakładka „lista kontrolna”).

Nauczyciel może pokazać uczniom film kampanijny *Dwie małe dziewczynki*, który znajduje się w bazie wiedzy *Portalu o przeciwdziałaniu handlowi ludźmi*: www.gov.pl/web/handel-ludzmi/dwie-male-dziewczynki.

Może również zaprosić uczniów do zagrania w grę internetową znajdującą się w aplikacji *SAFE*: <http://safe.strada.org.pl/> (zakładka „gra”). Uczniowie wcielają się w niej w ofiary handlu ludźmi i muszą podjąć pewne istotne decyzje.

Temat B. Co na temat handlu ludźmi mówi prawo?

1. Kodeks karny

Nauczyciel przedstawia uczniom definicję z art. 115 § 22 *Kodeksu karnego* i prosi ich o zastanowienie się i wyrażenie własnymi słowami, co oznaczają poszczególne działania, środki realizacji oraz motywy (cele) tej zbrodni. Następnie prosi ich o podanie przykładu. Rezultaty zapisuje w poniższej tabeli.

Działania	Przykład
werbowanie	
dostarczanie	
transport	
przekazywanie	
przechowywanie	
przyjmowanie osób	
Środki	Przykład
przemoc lub groźba bezprawna	
uprowadzenie	
podstęp	
wprowadzenia w błąd	
nadużycie stosunku zależności	
wykorzystanie krytycznego położenia lub stanu bezradności	
udzielenie albo przyjęcie korzyści majątkowej lub osobistej albo jej obietnicy osobie sprawującej opiekę lub nadzór nad ofiarą	

Cele

Możliwe pytania:

- Czy fakt, że ofiara zgodziła się na pracę przymusową lub inną formę handlu ludźmi, wyłącza karalność tego procederu?
- Czy sytuacja dzieci i dorosłych jako ofiar handlu ludźmi jest zróżnicowana na gruncie prawa polskiego?

2. Handel ludźmi jako zaprzeczenie praw człowieka

Powszechna Deklaracja Praw Człowieka została uchwalona przez Zgromadzenie Ogólne ONZ 10 grudnia 1948 roku. Ma charakter prawa zwyczajowego. Pierwszy z trzydziestu artykułów *Deklaracji* stanowi, że „**wszyscy ludzie rodzą się wolni i równi pod względem swej godności i swych praw**”.

W dalszych częściach postanowiono, że każdy – bez wyjątku – ma prawo do:

- życia oraz życia w wolności i bezpieczeństwie,
- wolności od niewolnictwa,
- wolności od tortur i okrutnego, nieludzkiego lub poniżającego traktowania czy karania,
- równego traktowania względem prawa,
- wolności od arbitralnego aresztu i zatrzymania,
- uczciwego procesu i założenia, że jest niewinny do chwili udowodnienia mu winy,
- wolności od skazywania lub wymierzania kary za czyn, który nie był czynem niezgodnym z prawem w chwili jego popełnienia,
- poszanowania prywatności,
- swobodnego przemieszczania się w obrębie i poza granicami kraju,
- ubiegania się o ochronę przed prześladowaniem w innym kraju,
- zawierania małżeństwa i zakładania rodziny,
- własności,
- wolności wyznania i praktyki religijnej,
- wolności wypowiedzi,

- wolności zrzeszenia lub uczestniczenia w tego typu zrzeszeniach,
- uczestniczenia w sprawach politycznych swojego kraju oraz równego dostępu do służb państwowych,
- pracy oraz pracy w korzystnych warunkach,
- odpowiedniego standardu życia,
- edukacji.

Nikt nie może odebrać żadnych z tych praw. Podczas ich wykonywania konieczne jest szanowanie praw innych osób.

Nauczyciel prosi uczniów o wskazanie praw człowieka, które są naruszane w związku z procederem handlu ludźmi, oraz pyta, w jaki sposób mogą być one naruszone.

Temat C. W jaki sposób można pomóc?

Zaangażowane podmioty

Na podstawie historii ofiar handlu ludźmi nauczyciel prosi uczniów o wskazanie największych trudności (np. brak znajomości języka, brak znajomości swoich praw, brak zaufania, wstyd) i potrzeb (np. pomoc psychologiczna, pomoc finansowa, pomoc prawna, pogodzenie się z rodziną i swoim doświadczeniem, system wsparcia), z którymi muszą się zmierzyć ofiary handlu ludźmi.

OFIARY HANDLU LUDŹMI	
TRUDNOŚCI	POTRZEBY

Nauczyciel pyta uczniów, które organy władzy publicznej i organizacje pozarządowe zajmują się działaniami na rzecz zwalczania handlu ludźmi, niosą pomoc i prowadzą działania edukacyjne. Następnie dzieli uczniów na grupy i każdej z nich proponuje jedną z takich instytucji do odszukania i opisania, czym się dokładnie zajmuje.

Materiały dla nauczycieli

1. Współczesne niewolnictwo

Grupa Robocza ds. Współczesnych Form Niewolnictwa uznała następujące procedery za współczesne formy niewolnictwa:

- sprzedaż dzieci,
- prostytucja dziecięca,
- pornografia dziecięca,
- praca dzieci,
- turystyka seksualna,
- wykorzystywanie dzieci w siłach zbrojnych,
- wyzysk pracowników migrujących,
- nielegalna adopcja,
- handel ludźmi,
- handel organami ludzkimi,
- wyzyskiwanie prostytucji innych osób,
- przemoc wobec kobiet,
- wymuszone małżeństwo,
- zniewolenie za długi,
- praca przymusowa.

2. Handel ludźmi

Handel ludźmi jest współczesną formą niewolnictwa. To poważne naruszenie prawa międzynarodowego i prawa polskiego, ponieważ dotyczy godności człowieka, która jest podstawą praw człowieka i podstawową wartością dla współczesnych demokratycznych społeczeństw.

Handel ludźmi jest uznawany za **przestępstwo przeciwko bezpieczeństwu państwa i ludzi** (przede wszystkim przeciwko ich wolności osobistej i prawu do decydowania o sobie). Jest nielegalnym procederem, który może **wykorzystywać międzynarodowe przepływy migracyjne**. Handel ludźmi ma ogromny wpływ na swoje ofiary (przede wszystkim kobiety i dzieci). Powoduje u nich **szkody psychiczne i fizyczne oraz traumę**, a także zwiększa prawdopodobieństwo zarażenia poważnymi chorobami, takimi jak AIDS.

Handel ludźmi jest następstwem **nierówności płci, braku równych szans, rażących dysproporcji gospodarczych między państwami i wewnątrz państw, korupcji i bezbronności wynikającej z niewydolnych systemów sądownictwa**

i egzekwowania prawa oraz niezdolności państw do ochrony i zapewnienia bezpieczeństwa swoim obywatelom. Czynnikiem przyczyniającym się do prowadzenia tego procederu jest popyt na komercyjne usługi seksualne oraz tanią siłę roboczą w budownictwie, produkcji, przemyśle i gospodarstwach domowych.

Handel ludźmi jest **problemem globalnym**, często przestępstwem transnarodowym, podobnym w swej naturze do międzynarodowego handlu narkotykami i bronią. Dlatego też wymaga polityki transnarodowej, która angażuje współpracę międzynarodową poprzez wymianę informacji i wzajemną pomoc.

3. Formy handlu ludźmi

Handel ludźmi przybiera różnorakie formy. Do najbardziej dotkliwych zalicza się:

- **handel seksualny**, w którym akt seksualny dla zysku jest narzucany siłą, oszustwem bądź przymusem, lub gdy przystępuje do niego osoba poniżej 18. roku życia;
- rekrutowanie, przetrzymywanie, transport, świadczenie pracy lub pozyskanie kogoś do **pracy lub usług siłą, oszustwem bądź przymusem**, wbrew jego woli i z zamiarem pozbawienia go wolności osobistej;
- niewola lub praca przymusowa **za długi**;
- **handel organami**.

4. Identyfikacja i ochrona ofiar

Ofiary handlu ludźmi wymagają ochrony. Aby było to możliwe, muszą być precyzyjnie zdefiniowane jako takie. Organy ścigania i inne podmioty działające na pierwszej linii frontu, które mogą mieć kontakt z ofiarami, powinny wiedzieć, jak prawidłowo je zidentyfikować i jakie prawa im przysługują. Co ważne, osoby najbliższe ofiarom handlu ludźmi, takie jak ich dzieci, powinny mieć zapewnioną podobną ochronę.

W wielu przypadkach ofiary handlu ludźmi same mogą nie być w stanie zidentyfikować się jako takie. Na przykład osoby zmuszane do pracy poprzez nakładanie wymuszonych opłat mogą wymagać edukacji. Z kolei osoby psychologicznie związane z handlarzem usług seksualnych (mogą go uważać za swojego „chłopaka”) będą potrzebować doradztwa, które pomoże im zrozumieć, że są wykorzystywane, a ich prawa człowieka są łamane.

Definiując, kim są ofiary handlu ludźmi, należy zdać sobie sprawę, że zazwyczaj są to osoby **bezbronne**. W pracach przygotowawczych (*travaux préparatoires*) do *Konwencji Narodów Zjednoczonych przeciwko międzynarodowej przestępczości zorganizowanej* oraz protokołów do niej, uznano, że „odniesienie do nadużycia pozycji bezbronności

rozumie się jako odniesienie do każdej sytuacji, w której osoba, której to dotyczy, **nie ma rzeczywistej i możliwej do zaakceptowania alternatywy poza poddaniem się nadużyciu¹**.

Z bezbronnością ofiar handlu ludźmi ściśle związana jest zasada ich **niekaralności**. Zgodnie z nią prawo musi zwalniać takie osoby z odpowiedzialności karnej za czyny popełnione w wyniku bycia ofiarą handlu, w tym: nielegalny wjazd, fałszowanie dokumentów podróży lub prostytucję (jeśli są one w danym kraju karalne).

5. Regulacje prawne

Handlu ludźmi nie można zwalczać wyłącznie poprzez kontrolę przestępczości lub ściganie. Jego kryminalizacja jest konieczna, ale niewystarczająca. Ustawodawstwo dotyczące zwalczania handlu ludźmi powinno również uznać osoby będące „przedmiotem” handlu za ofiary, którym przysługuje ochrona ich podstawowych praw człowieka.

Prawo międzynarodowe

Międzynarodowe porozumienie co do potrzeby zwalczania handlu ludźmi zostało potwierdzone w listopadzie 2000 roku. Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych przyjęło wtedy **protokół w sprawie handlu ludźmi** (pełna nazwa: *Protokół o zapobieganiu, zwalczaniu oraz karaniu za handel ludźmi, w szczególności kobietami i dziećmi, uzupełniający Konwencję Narodów Zjednoczonych przeciwko międzynarodowej przestępczości zorganizowanej, przyjęty przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych*) – pierwszy międzynarodowy instrument prawny określający obowiązki państwa w zakresie zapobiegania, zwalczania i karania przestępstw związanych z handlem ludźmi.

Protokół w sprawie handlu ludźmi jest podstawowym **narzędziem referencyjnym** wykorzystywanym przez państwa do opracowywania krajowych podejść do zwalczania tej przestępczości, do kształtowania ram polityki regionalnej oraz do kierowania współpracą międzynarodową w tej dziedzinie. Wszedł on w życie w ciągu zaledwie trzech lat (25 grudnia 2003 roku), a do grudnia 2021 roku został ratyfikowany przez 178 państw, w tym Polskę. Można zatem uznać, że ustanowione w nim normy mają zasięg globalny.

¹ UN Office on Drugs and Crime (UNODC), (2006), *Travaux préparatoires de Konwencji Narodów Zjednoczonych przeciwko międzynarodowej przestępczości zorganizowanej*, s. 347, https://www.unodc.org/documents/treaties/UNTOC/Publications/Travaux%20Preparatoire/04-60074_ebook-e.pdf [dostęp 4.03.2022].

Zgodnie z preambułą *Protokołu*:

„[...] skuteczne działania mające na celu zapobieganie i zwalczanie handlu ludźmi, w szczególności kobietami i dziećmi, wymagają podjęcia wszechstronnych wysiłków międzynarodowych w krajach pochodzenia, tranzytu i przeznaczenia, które obejmowałyby działania zapobiegające takiemu handlowi, mające na celu karanie sprawców oraz ochronę ofiar takiego handlu, także poprzez ochronę uznawanych na arenie międzynarodowej ich praw człowieka”.

Poza *Protokołem* w prawie międzynarodowym funkcjonuje **wiele traktatów**, które odnoszą się do zakazu handlu ludźmi. Poniżej wymieniono te, których stroną jest Polska.

- *Konwencja w sprawie zwalczania handlu ludźmi i eksploatacji prostytucji* z 1949 r. (Dz.U. Nr 41 z 1952 r., poz. 278) – art. 17;
- *Konwencja w sprawie likwidacji wszelkich form dyskryminacji kobiet*, przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych w 1979 r. (Dz.U. Nr 10 z 1982 r., poz. 71) – art. 6;
- *Konwencja o prawach dziecka*, przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych w 1989 r. (Dz.U. Nr 120 z 1991 r., poz. 526) – art. 35;
- *Protokół fakultatywny do Konwencji o prawach dziecka w sprawie handlu dziećmi, dziecięcej prostytucji i dziecięcej pornografii* z 2000 r. (Dz.U. Nr 76 z 2007 r., poz. 494) – art. 10;
- *Protokół fakultatywny do Konwencji o prawach dziecka w sprawie angażowania dzieci w konflikty zbrojne* z 2000 r. (Dz.U. Nr 91 z 2007 r., poz. 608) – art. 13;
- *Konwencja o ochronie dzieci i współpracy w dziedzinie przysposobienia międzynarodowego* z 1993 r. (Dz.U. Nr 39 z 2000 r., poz. 448) – art. 32;
- *Konwencja nr 182 Międzynarodowej Organizacji Pracy dotycząca zakazu i natychmiastowych działań na rzecz eliminowania najgorszych form pracy dzieci* z 1999 r. (Dz.U. Nr 139 z 2004 r., poz. 1474) – art. 3;
- *Rzymski Statut Międzynarodowego Trybunału Karnego* z 1998 r. (Dz.U. Nr 78 z 2003 r., poz. 708) – art. 7;
- *Konwencja Rady Europy w sprawie działań przeciwko handlowi ludźmi* z 2005 r. (Dz.U. Nr 20 z 2009 r., poz. 107) – art. 40.

Prawo polskie

Większość z powyższych traktatów zobowiązuje państwa-strony do implementacji postanowień do prawa krajowego. W rzeczywistości w polskim prawie definicja handlu ludźmi odpowiadająca tej międzynarodowej została wprowadzona do *Kodeksu karnego* dopiero w 2010 roku.

Zgodnie z art. 115 § 22 *Kodeksu karnego*:

„Handlem ludźmi jest werbowanie, transport, dostarczanie, przekazywanie, przechowywanie lub przyjmowanie osoby z zastosowaniem:

- 1) przemocy lub groźby bezprawnej,
- 2) uprowadzenia,
- 3) podstępu,
- 4) wprowadzenia w błąd albo wyzyskania błędu lub niezdolności do należytego pojmowania przedsiębranego działania,
- 5) nadużycia stosunku zależności, wykorzystania krytycznego położenia lub stanu bezradności,
- 6) udzielenia albo przyjęcia korzyści majątkowej lub osobistej albo jej obietnicy osobie sprawującej opiekę lub nadzór nad inną osobą

– w celu jej wykorzystania, **nawet za jej zgodą**, w szczególności **w prostytucji, pornografii lub innych formach seksualnego wykorzystania, w pracy lub usługach o charakterze przymusowym, w żebractwie, w niewolnictwie lub innych formach wykorzystania poniżających godność człowieka albo w celu pozyskania komórek, tkanek lub narządów** wbrew przepisom ustawy. Jeżeli zachowanie sprawcy dotyczy **małoletniego** [poniżej 18. roku życia – przyp. K.K.], stanowi ono handel ludźmi, nawet gdy nie zostały użyte metody lub środki wymienione w pkt 1–6”.

Z kolei zgodnie z art. 189a *Kodeksu karnego*: „kto **dopuszcza się handlu ludźmi**, podlega karze pozbawienia wolności na czas nie krótszy niż 3 lata, a ten, kto czyni **przygotowania do takiego czynu**, podlega karze pozbawienia wolności na czas od 3 miesięcy do 5 lat”.

6. Instytucje działające na rzecz zwalczania handlu ludźmi, pomocy ofiarom i edukowania społeczeństwa

Międzynarodowe organy i organizacje:

- Biuro Narodów Zjednoczonych ds. Narkotyków i Przeszłości (United Nations Office on Drugs and Crime – UNODC), www.unodc.org/unodc/en/human-trafficking/index.html.

Polskie instytucje publiczne:

- Ministerstwo Spraw Wewnętrznych i Administracji,
- Urząd do Spraw Cudzoziemców,
- Policja,
- Straż Graniczna,
- Prokuratura,

- Ministerstwo Rodziny i Polityki Społecznej,
- Państwowa Inspekcja Pracy,
- Ministerstwo Funduszy i Polityki Regionalnej,
- Krajowe Centrum Interwencyjno-Konsultacyjne dla polskich i cudzoziemskich ofiar handlu ludźmi, www.kcik.pl/,
- krajowe biuro Międzynarodowej Organizacji ds. Migracji (IOM) w Warszawie, <https://poland.iom.int/>,
- Zespół do Spraw Przeciwdziałania Handlowi Ludźmi, www.gov.pl/web/handel-ludzmi/zespole-do-spraw-przeciwdzialania-handlowi-ludzmi,
- zespoły wojewódzkie do spraw przeciwdziałania handlowi ludźmi, www.gov.pl/web/handel-ludzmi/wojewodzkie-zespoły-do-spraw-przeciwdzialania-handlowi-ludzmi.

Polskie organizacje pozarządowe:

- Ogólnopolska Sieć Organizacji Pozarządowych Przeciwko Handlowi Ludźmi, <http://przeciwkohandlowiludzmi.pl/>,
- La Strada – Fundacja przeciwko Handlowi Ludźmi i Niewolnictwu, www.strada.org.pl/,
- Stowarzyszenie PoMOC dla Kobiet i Dzieci im. Marii Niepokalanej, www.pomoc.pl/pl/,
- Centrum Pomocy Prawnej im. Haliny Nieć, www.pomocprawna.org/,
- Fundacja Dajemy Dzieciom Siłę, <https://fdds.pl/>,
- Fundacja Itaka. Centrum Poszukiwań Ludzi Zaginionych, www.itaka.org.pl/,
- Fundacja Light House, <http://fundacjalighthouse.pl/pl/>.

Historie ofiar handlu ludźmi

1. Maria

Aby podreperować skromny domowy budżet, każdego dnia po szkole Maria sprzedawała chleb na poboczu drogi. Kiedy ruch w interesie był mniejszy, 15-latka rozmawiała z Sofią, 35-letnią kobietą, która mieszkała w tej samej latynoskiej wiosce i często wpadała z wizytą. Nawiązała się między nimi przyjaźń. W 2004 roku Sofia złożyła Marii propozycję: obiecała dobrze płatną pracę w stolicy, która pozwoliłaby dziewczynie wysyłać pieniądze do domu i pomogłaby jej rodzinie wyjść z ubóstwa. Maria zgodziła się. Za namową Sofii nie powiedziała rodzicom, że wyjeżdża.

W dniu wyjazdu Sofia podała Marii napój. Dziewczynie zakręciło się po nim w głowie, a potem straciła przytomność. Kiedy się ocknęła, obie były w taksówce jadącej do nieznannej restauracji w stolicy. Sofia kazała Marii wejść do środka i posprzątać, po czym taksówkarz zawiózł ją i trzy inne dziewczyny do jakiegoś pensjonatu. Mężczyzna po kolei wzywał je do środka, Maria była ostatnia. W pensjonacie została przez niego zgwałcona.

Maria była oszołomiona i załamana. Jednocześnie czuła się zbyt bezsilna, by powstrzymać to, co się działo. Przez miesiąc pracowała w restauracji jako kelnerka. Gdy Sofia wróciła, podała się za matkę Marii, zabrała dziewczynie wynagrodzenie i przeniosła ją do innej restauracji w mieście. Tam Maria znów była zmuszana do pracy kelnerki, ale wkrótce zakres jej obowiązków rozszerzył się o seks z klientami na zapleczu. Kilka tygodni później cykl się powtórzył: Sofia przyjechała, zabrała zarobki Marii i przeniosła ją w inne miejsce, tym razem do nocnego klubu. Podejrzewając charakter relacji Sofii i Marii, właściciel lokalu powiadomił miejscowe władze, ale te nie podjęły żadnych działań. W nocnym klubie Maria była zmuszana do pracy, ale nie była wykorzystywana seksualnie.

Wybawienie dla Marii przyszło, gdy pewnej nocy klub, w którym pracowała, odwiedził jej wujek. Gdy tylko rozpoznał Marię, zawiadomił jej rodziców. Ci z kolei zwrócili się o pomoc do organizacji zajmującej się obroną praw człowieka. Pracownicy organizacji uwolnili Marię i wnieśli sprawę karną przeciwko sprawcom jej porwania. W grudniu 2005 roku Sofia została skazana na 10 lat więzienia i grzywnę w wysokości mniej więcej 250 dolarów, którą Maria otrzymała jako odszkodowanie. Taksówkarz nie został skazany. Sędzia śledczy odstąpił od oskarżenia, ponieważ Sofia i Maria złożyły sprzeczne zeznania, a Maria nie była w stanie zlokalizować pensjonatu, w którym

została zgwałcona. Sędzia nie podjął żadnej próby wezwania świadków z pensjonatu lub restauracji.

Na podstawie: UN Office on Drugs and Crime (UNODC), (2009), *Combating Trafficking in Persons: A Handbook for Parliamentarians*, nr 16, s. 1, <https://www.refworld.org/docid/49ed-7c0f2.html> [dostęp 4.03.2022].

2. Peter i Kevin

Peter (25 lat) i Kevin (19 lat), obywatele jednego z północnych krajów Unii Europejskiej, byli bezdomni i bezrobotni, kiedy zgłosił się do nich Edgar. Mężczyzna zaoferował im pracę na budowie oraz zakwaterowanie i wyżywienie. Propozycja wydawała się daremniebios, więc Peter i Kevin przyjęli ją bez wahania. Wynagrodzenie nie było wysokie, ale stałe i wciąż większe niż to, na które mogli liczyć w swojej obecnej sytuacji.

Edgar umieścił Kevina i Petera w starej przyczepie kempingowej wraz z dwoma innymi mężczyznami i przydzielił ich do pracy na budowie. Pod koniec każdego dnia wypłacał im pensję i przynosił jedzenie. Po pewnym czasie zaproponował im wyjazd za granicę do podobnej pracy. Kevin i Peter zgodzili się, tak samo jak pozostali mężczyźni z przyczepy. Jednym z nich był Jim, 17-letni uciekinier z domu. Kevin i Jim nie mieli paszportów, ale dla Edgara nie stanowiło to problemu. Załatwił im fałszywe dokumenty i kupił bilety.

Za granicą sprawy nie potoczyły się tak, jak wyobrażali sobie mężczyźni. Znow mieszkali w ciasnych przyczepach kempingowych, czasem po sześciu razem, a ich zarobki wkrótce skurczyły się do tego stopnia, że dziennie zarabiali mniej, niż powinna wynosić ich stawka godzinowa. Pracowali ciężko i długo (czasami po dwanaście–czternaście godzin dziennie, sześć dni w tygodniu), kładąc asfalt i wykonując prace kamieniarskie wokół prywatnych domów. W czasie wolnym od pracy musieli chodzić od drzwi do drzwi w dzielnicach mieszkaniowych i szukać nowych zleceń. Edgar zmieniał miejsca ich pobytu tak często, że nieraz nie mieli pojęcia, gdzie się znajdują, a nawet w jakim są kraju. Na porządku dziennym było obraźliwe traktowanie czy wręcz przemoc fizyczna. Ostrzegał też, że jeśli spróbują odejść, zostaną odesłani do kraju lub pobici. Mimo tych gróźb Kevin raz spróbował uciec, ale szybko został odnaleziony przez Edgara i zaciągnięty z powrotem na plac budowy. Kolejnych prób ucieczki nie było.

Po trzech miesiącach Edgar nagle wrócił do domu, zostawiając mężczyzn samych sobie. Kevin na pieszo dotarł do ambasady swojego kraju w stolicy i poprosił o pomoc. Jim próbował tego samego, ale po drodze został odnaleziony przez policję i przekazany służbom ochrony dzieci. Peter dotarł do jednego z miast portowych i próbował kupić bilet do domu. Był jednak tak skołowany wszystkim przez co przeszedł, że musiał

prosić o pomoc policję. Kiedy funkcjonariusze usłyszeli jego historię, wszczęli dochodzenie w sprawie działalności Edgara.

Ostatecznie Edgar został skazany za handel ludźmi dla celów pracy przymusowej. Mimo że wszyscy mężczyźni dobrowolnie zgodzili się na zatrudnienie u niego i na wyjazd za granicę, sąd uznał, że byli wykorzystywani w pracy i mogli odczuwać uzasadnioną obawę przed odwetem, gdyby próbowali z niej odejść.

Brak wystarczających funduszy, zależność od Edgara w kwestii zakwaterowania i żywienia, ograniczona możliwość porozumiewania się, brak wiedzy, gdzie się znajdują, a w dwóch przypadkach również fałszywe dokumenty – wszystko to sprawiało, że ucieczka z okoliczności, w jakich się znaleźli, była o wiele trudniejsza.

Edgar otrzymał wyrok dwóch lat więzienia. Skonfiskowano mu pieniądze zarobione na pracach budowlanych. Zażądano też od niego zapłaty odszkodowania na rzecz Petera i Kevina (Jim nie wniósł oskarżenia) o wartości około dziesięciu dniówek. Kevin mieszka teraz w swoim kraju i jest pod ochroną policji. Peter pozostał za granicą. Jest objęty programem ochrony świadków, a miejsce jego pobytu jest utajnione.

Na podstawie: UN Office on Drugs and Crime (UNODC), (2009), *Combating Trafficking in Persons: A Handbook for Parliamentarians*, nr 16, s. 11–12, <https://www.refworld.org/docid/49ed7c0f2.html> [dostęp 4.03.2022].

3. Dao

Dziś na pierwszy rzut oka trudno uwierzyć, że ta dziewczyna z południowo-wschodniej Azji, która uwielbia śpiewać podczas zasypiania, marzy o otwarciu sierocińca dla bezdomnych dzieci i kocha pizzę, oraz młoda kobieta, która doświadczyła bólu i cierpienia, jakiego większość z nas nigdy nie zazna, to ta sama osoba.

Dao przeszła przez to, co wiele innych osób, które stały się ofiarami systemu eksportu siły roboczej za granicę: była wykorzystywana, oszukiwana w kwestii zarobków, niedoinformowana, maltretowana i w końcu przymusowo repatriowana do swojego kraju. Doznała również obrażeń fizycznych, które na stałe odcisnęły piętno na jej umyśle i ciele.

Po zapłaceniu agencji pośrednictwa pracy 1000 dolarów, Dao otrzymała umowę o pracę w charakterze pomocy domowej w sąsiednim azjatyckim kraju. Na miejscu okazało się jednak, że będzie pracować w domu pośrednika, jako opiekunka. Było to pierwsze naruszenie umowy Dao. Drugie nastąpiło, gdy dziewczynę skierowano do pracy w fabryce tworzyw sztucznych należącej do jej pracodawcy. Poza tym musiała pracować ponad godzinową normę, nie mając wystarczającej wiedzy na temat obsługi maszyn do produkcji tworzyw sztucznych.

Nie dość, że Dao pracowała codziennie od 5.30 do 20.30, bez przerw, czasu na odpoczynek i spokojny posiłek, to przez wiele miesięcy nie otrzymywała wynagrodzenia. Ciężkie warunki pracy oraz atmosfera znęcania się doprowadziły w końcu do wypadku: maszyna wciągnęła lewą rękę dziewczyny, miażdżąc środkowy i wskazujący palec oraz kciuk. Lekarz, do którego zabrał ją pracodawca, nieudolnie przeprowadził operację, w wyniku której dziewczyna straciła palec prawej stopy i kawałek tkanki z prawej nogi (zostały wykorzystane do ratowania ręki). Przed operacją pracodawca i pośrednik zastraszyli Dao i zmusili ją do podpisania dokumentów, w których zgodziła się na powrót do ojczyzny.

Dao wniosła sprawę do sądu. W trakcie rozprawy pracodawca przyznał się do zmuszania jej do nielegalnej pracy w fabryce i podpisania papierów, w których wyraża zgodę na powrót do swojego kraju (choć wcześniej twierdził, że zrobiła to dobrowolnie). Dao doświadczyła z jego strony gróźb, słownego znęcania się, nękania i głodzenia. Prawie rok po operacji Dao nadal odczuwa ból w ręce i nodze, które wymagają dalszego leczenia.

Dao domaga się odszkodowania z tytułu doznanych obrażeń, kosztów leków i utraty przyszłych dochodów w związku z trwałym uszczerbkiem na zdrowiu.

Na podstawie: UN Office on Drugs and Crime (UNODC), (2009), *Combating Trafficking in Persons: A Handbook for Parliamentarians*, nr 16, s. 39, <https://www.refworld.org/docid/49ed7c0f2.html> [dostęp 4.03.2022].

4. Niewolnicza praca Polaków na plantacjach we Włoszech

Uwolniono 113 Polaków

W 2006 roku polska policja w ramach operacji „Ziemia Obiecana”, we współpracy z włoskimi policjantami oraz Europol i Interpol, uwolniła z włoskich obozów pracy 113 Polaków, którzy byli zmuszani do pracy na plantacjach owoców i warzyw we Włoszech.

„113 Polaków, zmuszanych we Włoszech do niewolniczej pracy, uwolniono w regionie Apulia w okolicach Bari i Foggia. Podczas wspólnej operacji polskich policjantów i włoskich karabinierów w obu państwach zatrzymano co najmniej 25 osób zamieszanych w handel ludźmi, są wśród nich m.in. Polacy, Ukraińcy i Włosi.

W sumie ofiarami tego procederu – według szacunków policji – mogło paść ponad 1000 Polaków. Cztery osoby popełniły samobójstwo; polska i włoska policja nie wyklucza jednak, że mogło też dochodzić do zabójstw i śmierci z wycieńczenia.

Przesłuchano 300 poszkodowanych, 700 czeka na przesłuchanie.

Jak poinformował we wtorek PAP komendant główny policji Marek Bieńkowski, operację pod kryptonimem 'Ziemia Obiecana' koordynowała specjalna komórka karabinierów w Rzymie (ROS) oraz centralny zespół do walki z handlem ludźmi w Komendzie Głównej Policji. W wymianie informacji pomagały Europol i Interpol.

Akcję polscy i włoscy policjanci przeprowadzili w nocy z wtorku na środę. Osoby zamieszane w handel ludźmi zatrzymano we Włoszech w okolicach Bari i Foggi, a także w Polsce – w woj. podkarpackim, małopolskim, śląskim i lubelskim. Jak poinformowano, we Włoszech zatrzymano 16 osób, w Polsce – 9 osób. O 2 nad ranem uwolniono 113 Polaków zmuszanych do niewolniczej pracy.

Ze śledztwa wynika, że działający w Polsce gangsterzy za pośrednictwem ogłoszeń w prasie lokalnej werbowali swoje ofiary do prac sezonowych we Włoszech przy uprawie owoców i warzyw. Obiecywali zarobki w granicach 56 euro za godzinę. Załatwienie miejsca zatrudnienia kosztowało werbowanego od 500 do 900 zł.

Jak wyjaśniał na konferencji prasowej Bieńkowski, we Włoszech Polaków przejmowały osoby, które miały być szefami firm zajmujących się świadczeniem usług ogrodniczych i rolniczych dla okolicznych plantatorów – trzech Polacy, dwaj Ukraińcy i Algierczyk (przebywali we Włoszech od kilku lat i mieli rozległe kontakty m.in. z tamtejszymi plantatorami).

– Polaków kwaterowano w barakach, w podłych warunkach sanitarnych. W rzeczywistości zarabiali 1 euro na godzinę, byli też zobowiązani do opłacenia kosztów noclegu oraz wyżywienia, co powodowało, że większość zatrudnionych wpadała w celowo stworzoną spiralę długów – mówił komendant.

Robotników w tych swoistych obozach pracy pilnowali ukraińscy, włoscy i polscy uzbrojeni strażnicy, którzy sami siebie nazywali 'kapo'. Opór tłumiono biciem, szczuciem psami i grożeniem bronią. Bieńkowski poinformował, że udokumentowane procesowo zostały przypadki zmuszania do prostytucji, zgwałceń oraz maltretowania metalowymi pałkami osób sprzeciwiających się terrorowi.

Wicepremier i szef MSWiA Ludwik Dorn poinformował także, że spotkał się w tej sprawie z Anną Fotygą. Minister spraw zagranicznych zapewniła, że Polacy, którzy byli pod nadzorem gangsterów, zostaną otoczeni opieką konsularną. Dorn zapowiedział też zorganizowanie kampanii informacyjnej dla osób szukających pracy za granicą, tak by nie stawały się kolejnymi ofiarami werbowników.

Jak powiedział Francesco de Lellis ze specjalnej komórki karabinierów ROS, 9 osób zatrzymanych we Włoszech jeszcze w tym tygodniu zostanie przesłuchanych, a później czekają ich procesy karne”.

Na podstawie: PAP, *Uwolniono Polaków zmuszanych do niewolniczej pracy we Włoszech*, „Puls Biznesu”, 18.07.2006, [online] www.pb.pl/uwolniono-polakow-zmuszanych-do-niewolniczej-pracy-we-wloszech-325210 [dostęp 4.03.2022].

Pokrzywdzeni – handel ludźmi

Poniżej znajdują się relacje kilkorga Polaków, którzy w 2010 roku przeszli przez obozy pracy w południowych Włoszech.

- „Trudne warunki były w Polsce, nie pracowałam i znalazłam ogłoszenie w gazecie o wyjeździe do Włoch, do przetwórni”.
- „Obiecane miałem 5 euro na godzinę, praca w polu – 12 godzin, lub przetwórni – 10 godzin. Prosty rachunek – bardzo dobre zarobki. Okazało się całkiem inaczej, bo po prostu zostałem sprzedany z busa. Zajechaliśmy na stację benzynową, przyjechał Janusz i odebrał nas, jak by było przetargowe”.
- „Kierowcy nas wysadzili koło muru, wyrzucili nam walizki i kazali wejść do środka, na ten obóz. Ludzie zszokowani. Wyszedł Mariusz, prawa ręka Janusza, i oświadczył, że jak ktoś nie chce tu być, może sobie pójść. No, ale gdzie tu się pójdzie z Włoch...”.
- „Robota była, ale za darmo. Rano, jak ktoś nie wstał – był bity, kopany”.
- „Widziałam, jak mężczyzna coś tam powiedział, a Mariusz go pobił, przywiązał do samochodu i ciągnął z 200 metrów po kamieniach. On potem musiał jechać jeszcze do pomidorów”.
- „Miał około 36 lat, Mariusz, siedzi teraz – bardzo dobrze. Nie pracował tylko rządził tymi ludźmi, chodził z wielką pałą i kto mu się nie spodobał, to tłukł”.
- „Był zwierzęciem, nie człowiekiem. Jak wpadł w agresję, to wychodził z siebie: bił, poniewierał, kopał”.
- „Wiadomo, chłopak jakoś sobie poradzi, ale tam były kobiety. Były wykorzystywane w różny sposób, wyjeżdżały o 3 nad ranem, dokąd – nie wiem. Każda mówiła co innego: do magazynów, do jakichś domów. Widać było, jak samochody dobrej klasy przyjeżdżały pod obóz, nawet wyjeżdżały dziewczyny tymi samochodami”.
- „Człowiek był taki bezradny i w takich polach szczyrych, że nie było się do kogo zwrócić. Powiedziałabym słowo, to by dołożyli dwa i już by był koniec. Nie wiedzieliśmy nawet, po której stronie jesteśmy”.

Na podstawie: *Pokrzywdzeni – handel ludźmi – PzJ*, portal Polskiego Radia SA, 28.05.2010, [online] www.polskieradio.pl/7/180/Artykul/204828,Pokrzywdzeni-handel-ludzmi-PzJ [dostęp 4.03.2022].

5. Materiały wideo Trafikoteki

Trafikoteka to projekt Fundacji La Strada, w którym znani aktorzy i znane aktorki opowiadają przed kamerą autentyczne historie ofiar handlu ludźmi.

- Historia pani Marii z Ukrainy: <https://youtu.be/R6NasQ7SBS8>.
- Historia pana Konstantina z Rumunii: https://youtu.be/D_xikqaYfqs.

Zasoby internetowe

- Aplikacja *SAFE Travel & Work Abroad* (zakładki: „przygotowanie do podróży”, „lista kontrolna”, „pobyt za granicą”, „szukaj pomocy”, „gra”), <http://safe.strada.org.pl/> [dostęp 4.03.2022].
- Baza wyroków z całego świata dotyczących handlu ludźmi Biura Narodów Zjednoczonych ds. Narkotyków i Przeszłości (United Nations Office on Drugs and Crime – UNODC), <https://sherloc.unodc.org/cld/v3/htms/cldb/index.html?lng=en> [dostęp 4.03.2022].
- Departament Analiz i Polityki Migracyjnej, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych i Administracji, (2021), *Handel ludźmi w Polsce. Raport 2020*, www.gov.pl/web/handel-ludzmi/handel-ludzmi-w-polsce-raport-2020 [dostęp 4.03.2022].
- La Strada – Fundacja Przeciwko Handlowi Ludźmi i Niewolnictwu, www.strada.org.pl/ [dostęp 4.03.2022].
- Lasocik Z. (red.), (2011), *Eliminowanie handlu ludźmi w Polsce – analiza systemu*, Warszawa: Ośrodek Badań Handlu Ludźmi IPSiR UW, www.researchgate.net/publication/337769046_ELIMINOWANIE_HANDLU_LUDZMI_W_POLSCE_-_ANALIZA_SYSTEMU [dostęp 4.03.2022].
- Pawłowski M., (2014), *Międzynarodowe standardy ścigania handlu ludźmi i ochrony jego ofiar*, Helsińska Fundacja Praw Człowieka, www.hfhr.pl/wp-content/uploads/2014/06/Mie%CC%A8dzynarodowe-standardy-s%CC%81ciagnia-handlu-ludz%CC%81mi-i-ochrony-jego-ofiar_Micha%C5%82-Paw%C5%82owski.pdf [dostęp 4.03.2022].
- Portal o przeciwdziałaniu handlowi ludźmi, www.gov.pl/web/handel-ludzmi [dostęp 4.03.2022].
- UN Office on Drugs and Crime (UNODC), (2009), *Combating Trafficking in Persons: A Handbook for Parliamentarians*, nr 16 www.unodc.org/documents/middleeastandnorthafrica/human_trafficking_indicators/Handbook_for_Parliamentarians_trafficking_in_persons_English_.pdf [dostęp 4.03.2022].

Pozostałe źródła

- Mazowiecka L., (2014), *Ofiary handlu ludźmi*, Warszawa: Wolters Kluwer Polska.

O autorce

Kaja Kowalczevska – doktor nauk prawnych, wykładowca akademicki, radca prawny. Autorka scenariuszy zajęć, warsztatów i kursów z zakresu międzynarodowego prawa humanitarnego przeznaczonych dla nauczycieli, studentów oraz młodzieży szkolnej, i prowadząca te zajęcia. Członkini Komisji ds. Upowszechniania Międzynarodowego Prawa Humanitarnego przy Zarządzie Głównym Polskiego Czerwonego Krzyża.

Ośrodek Rozwoju Edukacji
Aleje Ujazdowskie 28
00-478 Warszawa
tel. 22 345 37 00; fax 22 345 37 70

www.ore.edu.pl